

Тема: «Історичний аспект дослідження ідеології та ідеологічної діяльності»

1. Концептуальне оформлення поняття «ідеологія»

При розгляді ідеологій виникає важлива проблема. Вона полягає в тому, що немає єдиного визначення цього терміна, а існує тільки набір значень, які пояснюють ідеологію та суперечать один одному. Більше того, дуже мало політичних термінів ставали предметом такої глибокої суперечки. Протягом свого історичного існування цей термін використовувався як політична зброя, за допомогою якої засуджували або критикували політичні системи. Але все ж таки джерела терміна загальновідомі. Вперше його використав під час Французької революції Антуан Дестут де Трасі, який визначав ідеологію як нову «науку про ідеї». Розвиток ідеології як ключового політичного терміна розпочався з праць Карла Маркса. Він стверджував, що авторитет ідеології в сучасному суспільстві зростає і надає їй

таких визначальних ознак:

- ідеологія - це ілюзія, містифікація;
- ідеологія безпосередньо пов'язана з класовою системою суспільства;
- ідеологія є проявом влади;
- ідеологія є тимчасовим феноменом, вона буде існувати доти, доки
- існуватиме класова система.

Послідовником Маркса був Ленін, який вважав, що ідеологія відноситься до характерних ідей певного соціального класу. Ці ідеї підкреслюють інтереси такого класу і не зважають на позиції інших класів.

Він також наголошував на необхідності існування лідируючої партії, яка спрямувала б робочі маси на реалізацію їхнього революційного потенціалу. Продовжив удосконалення марксистської теорії Антоніо Грамші, який запевняв, що капіталістична класова система насамперед підтримується завдяки гегемонії буржуазних ідей та теорій.

Одним із перших, хто спробував створити концепцію неомарксистської ідеології, був Карл Манхайм. Він визнавав, що людські ідеї формуються

відповідно до їх соціальних обставин, але, крім цього, він прагнув позбавити ідеологію негативного підтексту. Продовження концепції характеризується крайньою необхідністю тоталітарної диктатури, в яких провідна роль належала політичним ідеологіям, які стримували критику цих режимів та пропагували жорстке регламентоване підкорення. Отже, ідеології носять об'єднуючий характер і служать інструментом соціального контролю, забезпечуючи схвалення і підпорядкування.

Ідеологія становить систематизовану форму знання, в якій важливими властивостями є ціннісна, мотиваційна, мобілізуюча, напрямна. За допомогою ідеологічних засад політики формується базис бачення цілісності політичних процесів, усвідомлення детермінації і смислової завантаженості подій, які відбуваються в політичному просторі. У цьому аспекті ідеологія виконує комунікативну функцію, визначає основні механізми побудови взаємин, взаємозв'язків і взаємодій індивідів, груп та спільнот. Можна сказати, що дія ідеології визначається, з одного боку, ірраціональними настановами, а з другого - контекстом комунікативної раціональності, яка ставить своєю метою виробництво процедурного знання, теоретичного і практичного знання взагалі на основі раціональності, узгодженості та розуміння.

У такому аспекті комунікативна раціональність розуміється в формально прагматичній теорії Ю. Хабермаса і трансцендентально-прагматичній теорії комунікативного співтовариства К.-О. Апеля. Актуалізація ідеології відбувається в руслі політичної свідомості, яка являє собою взаємозв'язок настанов, сформованих у сфері ідеологічної та політичної діяльності сукупністю ментальних явищ, в яких виражається сприйняття політики індивідуальним суб'єктом політичного процесу. Засвоєні настанови виступають як політичні стереотипи, тобто спрощені, емоційно забарвлені універсальні образи політичних об'єктів і явищ. У цьому сенсі можна говорити про політичну свідомість, в якій органічно поєднуються інтенціональна свідомість (це поняття розроблене в феноменології та аналітичній філософії Е. Гуссерля, С. Джона), що відображає здатність бути спрямованою на деякий предмет, в даному випадку - політичні процеси; поглиблена історична свідомість (К.

Ясперс) як спосіб смислового конституювання дійсності, що наділяє людину здатністю орієнтуватися в історичному часі і соціальному просторі; дієво-історична свідомість (Г. Гадамер), що являє собою розгортання простору, яке опосередковує можливість порозуміння «Я» та іншого (тексту, співрозмовника, сфери політики).

Феномен ідеології досить складний, він являє собою структуру, в якій тісно переплітаються соціальні, політичні, культурологічні, світоглядні та інші елементи. При цьому спроба дослідження ідеології, наприклад в рамках політології чи соціології, значно звужує можливості аналізу рамками обраних наук.

На відміну від вузькоспеціальних дисциплін філософія здатна вийти на універсальний рівень узагальнення, що дозволяє подивитися на ідеологію як на системне, цілісне явище. Неоднозначність уявлень про ідеологію, відсутність прояснених дефініцій і невизначеність властивостей роблять філософське осмислення цього феномену надзвичайно важливим і актуальним.

Зважаючи на теоретичні недоробки в аналізі феномену ідеології актуальними є уточнення категоріальних меж ідеології і близьких за значенням понять; пошук системного каркаса ідеології, що представляє її як багаторівневу структуру; виявлення онтологічних, гносеологічних та аксеологічних підстав ідеології; пошук нових підходів до проблеми формування національної ідеології та ін. Дослідження феномену ідеології в руслі філософії спрямоване на розуміння ідеології як явища, що знаходиться в процесі розгортання соціально-філософської дискурсивності. У контексті філософського аналізу ідеологію можна вивчати в рамках системного, структурно-функціонального, постструктуралістського, марксистського і неомарксистського, герменевтичного, феноменологічного, екзистенціального та інших підходів.

2. Генеза вчення про ідеологію.

Слово ідеологія було вперше використане під час Французької революції **Антуаном Дестут де Трасі** (1754 - 1836) і вперше опубліковане в 1796 р. Для де Трасі ідеологія була новою «наукою про ідеї». З раціональною наполегливістю, притаманною для доби просвітництва, він вірив, що можливо

об'єктивно розкрити джерела ідей, і стверджував, що ця нова наука набуде такого самого статусу як, наприклад, біологія або зоологія. Оскільки всі форми досліджень ґрунтуються на ідеях, де Трасі зі сміливістю допускав, що ідеологія в кінці кінців буде визнана королевою наук. Однак незважаючи на високі очікування, означення цього терміна мало невеликий вплив на подальше його використання.

Зокрема, на початку XIX ст. поняття ідеології набуває в буденній мові негативного оцінювального змісту. В історичній літературі наводяться приклади із суджень Наполеона, котрий принизливо називав «темними метафізиками» та «ідеологами» ліберальних інтелектуалів доби Просвітництва. На його думку, їх погляди були зовсім відірвані від реального життя, через те, що у своїх світоглядних тлумаченнях життя вони керувалися лише видуманими, уявними - ідеологічними - схемами. В Наполеонівській Франції слово ідеологія сприймалося принизливо і такі негативні асоціації поширювалися по всій Європі, закріпившись за поняттям на майбутнє.

З часу появи терміна «ідеологія» в науці накопичилася досить велика кількість підходів до визначення його змісту і того духовного явища, яке він відображає в політичній сфері суспільства.

Є. Вятр у праці «Соціологія політичних відносин» запропонував таке визначення ідеології: «ідеологію можна визначити як відносно систематизовану сукупність поглядів, характерною рисою яких є функціональний зв'язок з інтересами і устремліннями суспільної групи, до складу якої входять ідеї, які виникають на основі історичного досвіду і її умов життя, що відображають і оцінюють дійсність, а також директиви дій, які походять із цих ідей». Вятр підкреслює, що ідеологія пропонує і роз'яснює політичним силам загальну картину світу, цінності, з якими пов'язані дії, вказує на засоби реалізації або втілення цих цінностей. Крім цього, він вказує на те, що ідеологія - це ще сукупність символів з емоційним змістом, які заохочують посилення активності індивідів і груп.

Девід Істон, метр американської політологічної науки, розуміє ідеологію як «артикульовану сукупність ідеалів, цілей і завдань, які допомагають членам політичної системи інтерпретувати минуле, розуміти сучасне; вона також представляє образ майбутнього».

При цьому слід доповнити, що політична ідеологія порівняно з ідеологією як такою виразніше орієнтується на практичну політичну діяльність, на реальний вплив на політичну поведінку тих чи інших акторів. Саме тому **К. Фрідріх** називає політичну ідеологію «ідеями в дії». Він вважає, що політична ідеологія відрізняється від сукупності окремих ідей тим, що вона більш цілісна і систематизована, виражена як правило, в теоретичній формі, чітко формулює основні базові принципи, які лежать в її основі, сильніше наполягає на активній участі в яких-небудь політичних організаціях. Політична ідеологія, - пише в праці «Людина і її уряд: емпірична теорія політики» - система вірувань, яка пояснює і виправдовує суспільством політичний порядок (уже існуючий або бажаний), а також пропонує стратегію (процеси, інституціональні заходи, програми) для її досягнення. Це цілісна система ідей про політичні засоби збереження або перебудову політичного порядку... Це системи ідей, які пов'язані з дією. Зазвичай вони містять програму і стратегію для їх реалізації разом з головною функцією об'єднання організацій, що оточують їх... Це структурності ідей, які відносяться до існуючого політичного і суспільного устрою і спрямовані (націлені) на те, щоб змінити і знищити його».

Розвиток ідеології як ключового політичного терміна розпочався з праць **Карла Маркса**. Використання цього терміна Марксом і наступними поколіннями його послідовників повністю пояснює зростання авторитету ідеології в сучасному суспільстві і політичній думці. Значення, яке Маркс приписує ідеології, дуже відрізняється від того, яке зазвичай використовується в основі політичного аналізу. Маркс вперше використав термін у назві своєї ранньої праці «Німецька ідеологія» (1846), яку він написав разом з **Ф. Енгельсом** (1820 - 1895). Суть цього поняття зводиться до такого: «Ідеї правлячого класу в усіх епохах є домінуючими ідеями. Тобто клас, який є

рушійною силою суспільства, є в той же час рушійною інтелектуальною силою. Клас, який у своєму розпорядженні має засоби матеріального виробництва, в той самий час контролює інтелектуальну продуктивність; у зв'язку з цим, той, хто потребує розумової діяльності, підпорядковується їй».

Концепція Маркса має декілька визначальних ознак. По-перше, ідеологія - це свого роду ілюзія, містифікація; має помилкові погляди на світ, які Енгельс пізніше назвав «хибною свідомістю». Маркс використовував ідеологію як критичну концепцію, метою якої є розкриття процесу системної містифікації сутності світу. Свої власні ідеї він класифікував як наукові, тому що вони були створені, як він вважав, для того, щоб викрити ідеалістичне розуміння історії та суспільства. Контраст між ідеологією й наукою, між брехнею і правдою дуже показовий у використанні цього терміна Марксом у цілому ряді праць.

По-друге, ідеологія безпосередньо пов'язана з класовою системою. Маркс вважав, що безперечним фактом є те, що ідеологія відображає інтереси і сподівання суспільства з погляду правлячого класу. Правлячий клас не хоче визнавати, що він пригнічує суспільство і переймається тільки тим, щоб примирити пригнічених з їхнім пригніченням. Тим не менше класова система представлена навпаки.

По-третє, ідеологія є проявом сутності влади. Приховуючи всі міжкласові протиріччя, на яких ґрунтується капіталізм, ідеологія потрібна для того, щоб замаскувати від робітничого класу той факт, що його експлуатують, тим самим підтримуючи нерівність класової влади. Іншими словами, ідеологія формує основні ідеї епохи. І нарешті, Маркс вважав, що ідеологія це тимчасовий феномен. Ідеологія існуватиме допоки буде існувати класова система, яка породжує її. З погляду Маркса, робітничий клас «копає могилу» капіталізму, і спрямований не на те, щоб утворити нове класове суспільство, а на те, щоб ліквідувати класову нерівність, знищивши приватну власність як її основу. Інтереси робітничого класу збігаються з інтересами суспільства в цілому. Коротше кажучи, робітничий клас не потребує ідеології, тому що це єдиний клас, який не потребує ніяких ілюзій.

Отже, що К. Маркс і Ф. Енгельс, розглядаючи політичну ідеологію, з класових позицій наголошували на тому, що буржуазна ідеологія це, по-перше, ідеалістична концепція, згідно з якою, світ є наслідком утілення ідей, думок і принципів; подруге, вона (ідеологія) є відповідний цьому тип (стиль) мислення, при якому його суб'єкти-ідеологи, не усвідомлюючи взаємозв'язку своїх побудов з матеріальними інтересами певних класів і об'єктивних спонукальних сил своєї діяльності, постійно відтворюють ілюзію абсолютної самостійності суспільних ідей; по-третє, спричинений цим фактом метод підходу до дійсності, який конструє уявну реальність, що сприймається як дійсність.

Продовжив удосконалення марксистської теорії ідеології **Антоніо Грамші**. Він запевняв, що капіталістична класова система підтримується не тільки завдяки економічній та політичній нерівності, а й завдяки гегемонії буржуазних ідей та теорій. Гегемонія означає домінування, або лідерство, а ідеологічна гегемонія - це здатність буржуазних ідей уникати суперечливих поглядів щодо суспільного розвитку періоду. Грамші надавав великого значення тому, як ідеологія діє на кожному суспільному рівні, в літературі й мистецтві, у сфері освіти і засобах масової інформації, в повсякденному спілкуванні і популярній культурі. Грамші наполягав на тому, що ця буржуазна гегемонія могла функціонувати виключно на політичному та інтелектуальному рівні. З іншого боку, він доводив протилежну гегемонію пролетаріату, основану на соціалістичних принципах, цінностях та теоріях.

Одним із перших, хто спробував створити концепцію неомарксистської ідеології, був німецький соціолог **Карл Манхайм** (1893 - 1947). Так само, як і Маркс, він визнавав, що людські ідеї формуються відповідно до їхніх соціальних обставин, але, на відміну від Маркса, він прагнув позбавити ідеологію від негативного підтексту. У «Ідеології і утопії» (1929) Манхайм змалював ідеології як систему думок, яка слугує для захисту соціального порядку і повністю висловлює інтереси правлячої групи. З іншого боку, утопії представляють ідеалізоване майбутнє, в якому будуть втілені радикальні соціальні зміни, спрямовані на допомогу пригніченим групам. Потім він

розмежував ідеології на загальні та особливі. Особливі ідеології - це ідеї та переконання особливих індивідів, груп або партій, у той час як загальні ідеології відображають погляд на світ соціальних класів, суспільства або навіть історичного періоду. У цьому значенні марксизм, ліберальний капіталізм та ісламський фундаменталізм можна іменувати загальними ідеологіями. Незважаючи на це,

Манхайм вважав, що всі ідеологічні системи, включаючи утопії, недосконалі, тому що вони пропонують часткові, важливі, саме для них, погляди на соціальну реальність. Однак він переконував, що від спроб відкрити об'єктивну правду не потрібно взагалі відмовлятися. Згідно з поглядами Манхайма, об'єктивність суворо підпорядкована творчій інтелігенції, класу інтелектуалів, які самі можуть дисципліновано та безпристрасно виконувати свої обов'язки, тому що вони не мають ніякого власного економічного інтересу.

Подальший розвиток сутності політичної у міжвоєнний період був покликаний крайньою необхідністю тоталітарної диктатури та сильним ідеологічним напруженням у часи холодної війни 1950-1960-х років. Ліберальні теоретики змалювали режими у фашистській Італії, нацистській Німеччині та сталінському режимі у Радянському Союзі як історично нові унікальні системи правління і підкреслили роль ідеології у стримуванні дискусій і критики та в пропаганді жорстокого регламентованого підкорення. Різноманітні дослідники такі як **Карл Попер** (1902 - 1994), **Ханна Арент** (1906 - 1975), **Д.Л. Талон** і **Бернард Крік** та інші теоретики, які прогнозували крах ідеології, почали вживати термін «ідеологія» в обмежувальній формі, вважаючи, що її наглядними прикладами є фашизм та комунізм. Виходячи з їхньої точки зору, ідеологія - це закриті системи поглядів, які проголошують монополію правди, відхиляють визнання будь-яких опозиційних ідей і конкуруючих переконань. Таким чином, ідеології - це свого роду «світські релігії»; вони мають об'єднуючий характер і слугують інструментом соціального контролю, забезпечуючи схвалення і підпорядкування. Однак не всі політичні переконання є ідеологіями згідно з цим стандартом. Наприклад, лібералізм, на думку К. Поппера, ґрунтується на

обов'язковому забезпеченні свободи, толерантності та багатоманітності, це найкращий приклад відкритої системи поглядів.

Можна також виділити суто консервативну концепцію ідеології. Вона ґрунтується на давній консервативній недовірі до абстрактних принципів філософії, які зародилися із скептичного відношення до раціоналізму і прогресу. Світ розглядався як безкінечна система, яка знаходиться далеко за межами людського розуміння. Видатний сучасний представник цього погляду є британський політичний філософ **Майкл Оукшот** (1901 - 1990). «У політичній активності, - стверджував Оукшот у своїй праці «Раціоналізм в політиці», - людина пливе по безкрайому та бездонному морі». З цього вислову зрозуміло, що ідеології він розуміє як абстрактні системи переконань та ідей, метою яких є спрощення та викривлення соціальної реальності, адже вони покликані пояснювати те, що насправді пояснити неможливо. З цього випливає, що ідеологія прирівнюється до догматизму, тобто до установлених переконань, які відрізняються від труднощів справжнього життя. Проте консерватори відхилили ідеологічний стиль політики, що ґрунтується на спробах змінити світ відповідно до абстрактних принципів або раніше установлених теорій. До зараження принципами високо ідеологічної політики від нових правих, консерватори віддавали перевагу позиції, яку Оукшот називав традиціоналістською позицією, яка відкидає ідеологію як підтримку прагматизму і за допомогою набутого досвіду та історії регулює людську поведінку.

У розвитку політичної ідеології, особливо у з'ясування її сутності, мають значення праці вітчизняних та радянських науковців. Детально вони проаналізовані у праці **В. Андрущенка, Л. Губерського, М. Михальченка** «Культура. Ідеологія. особистість» та інших авторів. Зокрема, в них наголошується, і автор повністю з цим погоджується, що науковці радянського періоду розглядали феномен «ідеології» в трьох взаємопов'язаних аспектах: гносеологічному (як особлива сфера знання, пізнання), соціологічному (як соціально-класове явище і сфера діяльності), аксеологічному (як система цінностей, яка фіксує практичне ставлення суб'єкта ідеологічного пізнання

до подій, явищ, процесів, соціальних спільнот, окремих людей і до самого себе).

На думку **Ф. Константинова**, в соціально неоднорідному, класовому суспільстві «ідеологія постає або як частково позасвідомана, тобто не систематизована сукупність ідей, поглядів, або як більш-менш систематизоване відображення цілей, інтересів, потягів, мотивів, соціальних ідеалів великих соціальних груп людей, які характеризуються однаковим суспільним статусом, насамперед у системі суспільного виробництва» (Константинов В.Ф.).

Згідно з визначенням **В. Келле**, «ідеологія - це теоретично розроблена система поглядів, які віддзеркалюють інтереси й цілі діяльності мас людей, великих соціальних груп. Спільність принципів, відображених в ідеології, дозволяє їй вести за собою не лише індивідів, а й цілі соціальні групи, тобто дозволяє ідеології виконувати її соціальну функцію. Ідеологія слугує могутнім інструментом соціальної дії».

В. Ядов стверджує, що ідеологія «являє собою відображення буття крізь призму класових інтересів...» (Ядов В.А.). На думку Л. Москвичева, ідеологія є свідомістю суспільства, класу або соціальної групи, визначеною матеріальними умовами їх існування й такою, яка задає основні напрями і мету їхньої практичної діяльності.

В Україні в 70-х роках ХХ ст. склалася школа, яка розглядала ідеологію як невід'ємну частину суспільної свідомості, яка включає в себе істинні та помилкові знання (М. Михальченко, Л. Губерський, В. Андрущенко, І. Надольний, В. Пазенок та ін.).

Співвідношення істини та ілюзій залежить від бажання або можливостей визначити реальні інтереси соціальних спільностей, груп, конкретні економічні, політичні та культурні умови тієї епохи, ідеї якої вивчаються. Ідеологія завжди являє собою конкретно історичне системне відображення сутнісних сторін політичної дійсності і виступає формою класової, групової, станової свідомості і самосвідомості. Це система ідей, гіпотез, концепцій, теорій ідеалів, гасел, програм, у яких відбиті докорінні політичні та економічні інтереси соціальних спільностей і груп, їхні практичні позиції в суспільному

житті, а також погляди на хід суспільного розвитку і на відображення цього розвитку в ідеологіях інших соціальних суб'єктів (Михальченко М.И.)

Основна література:

1. Воловик В. І. Політична філософія : навч. посіб. Запоріжжя : Просвіта, 2012. 182 с.

2. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість : Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. 2-е вид. Київ : Знання України, 2005. 580 с.

3. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 520 с.

Додаткова:

1. Бабаєв В. М. Соціальне пізнання і логіка управління : монографія. Харків : ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2015. 182 с.

2. Воловик В. І. Ідеологія державотворення як фактор поступального розвитку України. Політико-правове забезпечення державної служби та служби в органах місцевого самоврядування : зб. доповідей щорічних Всеукраїнських громадських слухань, 24-25 вересня 2009 р., Одеса / ред. кол. : Т. В. Мотренко (голов. ред.) та ін. ; Головне управління державної служби України ; Одеська обласна державна адміністрація та ін. Одеса : Юридична література, 2009. С. 75-79.

3. Краснокутський О. В. Політика як соціально-філософська категорія. Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. Київ : ВІР УАН, 2013. Вип. 69 (№ 2). С. 407-412.

4. Краснокутський О. В. Політична свідомість як утворююча складова процесу формування ідеології державотворення. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. праць. Запоріжжя : ЗДІА, 2013. Вип. 52. С. 227-240.

5. Краснокутський О. В. Процес ідеології державотворення: поняття й специфічні риси. Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. Київ : ВІР УАН, 2012. Вип. 65 (№ 10). С. 263-267.